

ἙΠΕΤΗΡΙΟΝ

ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΝ

ἜΤΟΣ Ζ'

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις
Συλλόγου πρὸς ἐπίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ἸΘΗΝΑΙ 1930

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

(*Ἀνακοίνωσις πρὸ τοῦ Γ' Διεθνoῦς βυζαντιολογικοῦ συνεδρίου*)

Ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἐν Βυζαντίῳ ἀνάπτυξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης ἀπὸ τοῦ 8' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς προῆλθεν ἐξ ἐσωτερικῶν λόγων καὶ ὅτι κατὰ πολὺ συνετέλεσεν εἰς αὐτὴν ὁ πρὸς τὴν τέχνην θαυμασμός τῶν μεγάλων ἱεραρχῶν καὶ πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες δεόντως ἐκτιμῶντες τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀνεγνώριζον τὴν ἀξίαν οὐ μόνον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ τῆς τέχνης. Οἱ ταῦτα φρονοῦντες ἀναγνωρίζουσι μὲν ὅτι κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἡ Ἐκκλησία ἐδυσπίσκει πρὸς τὴν τέχνην, θεωροῦσα ταύτην ὑψηρικὸν ὄργανον τῆς εἰδωλολατρείας, ἀλλὰ νομίζουσι ὅτι μετὰ τὸν διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐκλιπόντος τοῦ λόγου δι' ὃν ἡ Ἐκκλησία ἐφοβεῖτο τὴν τέχνην, ἐνεκολπώθη αὕτη ταύτην καὶ οὕτω διεμορφώθη ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς καὶ τὴν κατεύθυνσίν τῆς εἰδικῆ ἐκκλησιαστικῆς τέχνης.

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται εἶναι, ὡς φρονοῦμεν, ὅλως ἐσφαλμένα. Ἡ Ἐκκλησία καὶ μετὰ τὴν διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου νίκην τῆς δὲν ἐνεκολπώθη τὴν τέχνην καὶ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας οὐδέποτε, πλὴν σπανιωτάτων ἐξαιρέσεων, ἐμφανίζονται ὡς ὑποστηρικταί, ἐμπυχωταί καὶ θαυμασταί τῆς τέχνης, εἴτε ἐν τοῖς λόγοις των εἴτε ἐν τοῖς συγγράμμασί των εἴτε ἐν τῇ πράξει. Τούναντίον ἡ Ἐκκλησία, καὶ μετὰ τὸν θρίαμβόν τῆς, ἐξηκολούθει νὰ προσβλέπη μετὰ δέους πρὸς τὴν τέχνην, ἔνεκα τῶν ἐξῆς κυρίως λόγων: α) Διὰ τοῦ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας διατάγματος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐμειώθη ἀλλ' οὐδόλως ἐξέλιπεν ὁ ἐκ τοῦ ἔθνισμοῦ κίνδυνος, πρὸς ὃν ἐπὶ πολὺ ἐξηκολούθει ὁ ἀγών, διὸ δὲν ἐξέλιπε καὶ ὁ λόγος τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς τέχνης, ὡς συνδεμένης μετὰ τοῦ ἔθνισμοῦ. β) Ἡ διὰ τῆς τέχνης ἀπεικόνισις θεῶν προσώπων καὶ γεγονότων ἐθεωρεῖτο ὡς βεβήλωσις «ἡμῖν ἀπίρηται τὰ τοιαῦτα» λέγει ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος¹. γ) Ὁ κυριώτατος ὅμως λόγος τῆς πρὸς τὴν τέχνην ἀντιθέσεως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὁ πηγάζων ἐκ τῆς χριστιανικῆς ἀντι-

¹ Ἐπιστολὴ πρὸς βασίλισσαν Κωνσταντίαν, ἐν Migne Ἑλλ. Πατρολογία 20, 1545-1548. Πρβλ. Ἀστερίου Ἀμασειας, Ὁμιλία εἰς πλούσιον καὶ Λάζαρον, ἐν Migne Ἑ. Π. 40, 168. Ἴδε καὶ ἀμφιβόλου γνησιότητος ἐπιστολὴν Ἐπιφανίου Κύπρου, ἐν Migne Ἑ. Π. 43, 390 κ. ἀ.

λήψεως ὅτι «τὰ ἀναγκαῖα δεῖ μόνον ἐπιζητεῖν». Αἱ καλαὶ τέχναι, ὡς μὴ περιέχουσαί τι τὸ ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν, ἐθεωροῦντο ὡς ἐκτὸς τοῦ κύκλου ταύτης, ὡς τι περιττόν. Οὕτως ὁ ἄριστος διερμηνεὺς τῆς χριστιανικῆς ἀντιλήψεως τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁρῶμενος ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ὅτι «τέχνης ἴδιον τὸ πρὸς τι χρήσιμον τελευτᾷ»¹, ἐθεώρει ὡς «ματαιοπονίαν» καὶ «κακοτεχνίαν»² πᾶσαν τέχνην στερουμένην τῆς ἰδιότητος τοῦ χρησίου καὶ ἐθεώρει «τὰς περιττὰς (τέχνας) οὐδὲ τέχνας ἂν εἶναι»³ ρητῶς μάλιστα λέγει: «οὐδὲ τὴν ζωγραφικὴν οὐδὲ τὴν ποικιλικὴν εἶπομι ἂν ἐγώγε τέχνην εἶναι· εἰς γὰρ δαπάνην μόνην ἐμβάλλουσι περιττὴν»⁴. Τὸ ἐξοδεύειν εἰς τὰς ματαίας ταύτας τέχνας εἶναι, κατὰ Χρυσόστομον, ἀντιχριστιανικόν, διότι ἀπάγει ἀπὸ τῆς ἐλεημοσύνης, ἣτις εἶναι «τεχνῶν ἀπασῶν ἢ ἀμείνων», ὡς «ἐν οὐρανῷ τὸ ἐργαστήριον ἔχουσα καὶ διδάσκαλον οὐκ ἀνθρώπον ἀλλὰ Θεόν»⁵. Ρητῶς τονίζει ὁ Χρυσόστομος ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι, ὡς φαντάζονται πολλοί, «χρυσοχοεῖον οὐδ' ἀργυροκοπεῖον» καὶ ὅτι «ὁ Θεὸς οὐ σκευῶν χρεῖαν ἔχει χρυσῶν, ἀλλὰ ψυχῶν χρυσῶν»⁶ καὶ ἀναπτύσσει ὅτι ὅπως θὰ ἦτο εἰρωνεία καὶ ὕβρις ἐάν τις κατεσκευάζε χρυσοῦς κίονας εἰς τιμὴν ἀνθρώπου ρακενδύτου καὶ ριγοῦντος, οὕτως εἶναι εἰρωνεία καὶ ὕβρις πρὸς τὸν Χριστόν, «ὅταν ἀλήτης καὶ ξένος περιέρχεται, δεόμενος ὄροφῆς, σὺ δὲ αὐτὸν ἀφεις ὑποδέξασθαι, ἔδαφος καλλωπίζεις καὶ τοίχους καὶ κίωνων κεφαλὰς καὶ ἀργυρᾶς ἀλύσεις διὰ λαμπάδων ἐξάπτεις, αὐτὸν δ' ἐν δεσμοτηρίῳ δεδεμένον μηδὲ ἰδεῖν ἐθέλεις... Μὴ τοίνυν τὸν οἶκον κοσμῶν, τὸν ἀδελφὸν θλιβόμενον περιόρα· οὗτος γὰρ ἐκείνου ναὸς κυριώτερος⁷... Μάθωμεν τοίνυν φιλοσοφεῖν καὶ τὸν Χριστὸν τιμᾶν ὡς αὐτὸς βούλεται· τῷ γὰρ τιμωμένῳ τιμὴ ἡδίστη, ἣν αὐτὸς θέλει, οὐχ ἣν ἡμεῖς νομίζομεν»⁸.

Καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Χρυσόστομου καὶ πράγματι ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν ἐμπεποτισμένος Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης ἐξανίσταται κατὰ τῆς πλέον τῆς χρεῖας διακοσμήσεως τῶν ναῶν καὶ δριμύως κατακρίνει τὸν ἐπίσκοπον Πηλουσίου Εὐσέβιον ὅτι «τὴν μὲν ὄντως Ἐκκλησίαν καθαιρεῖ, σκανδαλίζων πολλούς, τὸ δ' ἐκκλησιαστήριον οἰκοδομεῖ καὶ τὴν μὲν ἀποκοσμεῖ, τοὺς σπουδαίους ἐξοστρακίζων, τὸ δὲ πολυτελέσι μαρμάροις κοσμεῖ καὶ τοῦτο πᾶσι ἐστὶ γινώριμον. Εἰ δὲ γνοίῃ ἀκριβῶς ὅτι ἄλλο ἐστὶν Ἐκκλησία καὶ ἄλλο ἐκκλησια-

¹ Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία 52, ἐν Migne 'E. Π. 58,522.

² Αὐτόθι.

³ Αὐτόθι ὁμιλία 49, ἐν Migne 'E. Π. 58,501.

⁴ Αὐτόθι.

⁵ Αὐτόθι ὁμιλία 52, ἐν Migne 'E. Π. 58,522.

⁶ Αὐτόθι ὁμιλία 50, ἐν Migne 'E. Π. 58, 508.

⁷ Αὐτόθι σ. 509.

⁸ Αὐτόθι σ. 508.

στήριον, ἢ μὲν γὰρ ἐξ ἀμώμων ψυχῶν συνέστηκε, τὸ δ' ἀπὸ λίθων καὶ ξύλων οἰκοδομεῖται, ἠγοῦμαι ὅτι παύσεται τὴν μὲν καθαιρῶν, τὸ δὲ πλεόν τῆς χρείας κοσμῶν· οὐ γὰρ τοίχων ἔνεκεν, ἀλλὰ ψυχῶν δεῦρ' ἐπεφοίτησεν ὁ τῶν οὐρανῶν βασιλεὺς. . . . Ἐπὶ μὲν τῶν ἀποστόλων, ὅτε ἡ Ἐκκλησία ἐκόμα μὲν χαρίσμασι πνευματικοῖς, ἔβρουε δὲ πολιτεία λαμπρᾷ, ἐκκλησιαστήρια οὐκ ἦν· ἐπὶ δὲ ἡμῶν τὰ ἐκκλησιαστήρια πλεόν τοῦ δέοντος κεκόσμηται, ἢ δ' Ἐκκλησία, ἀλλ' οὐδὲν βούλομαι δυσχερὲς εἰπεῖν, κωμωδεῖται. Ἐγὼ γοῦν, εἶγε αἴρεσις μοι προῖκετο, εἰλόμην ἂν ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις γεγενῆσθαι, ἐν οἷς ἐκκλησιαστήρια μὴ ἦν, Ἐκκλησία δὲ θείοις καὶ οὐρανόις χαρίσμασιν ἐστεμμένη, ἢ ἐν τούτοις ἐν οἷς τὰ μὲν ἐκκλησιαστήρια παντοίοις κεκαλλώπισται μαρμάρους, ἢ δ' Ἐκκλησία τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων ἐκείνων ἐρήμη καὶ γυμνὴ καθέστηκεν»¹.

Ἐνεκὰ τῶν ὡς ἄνω λόγων εἰς τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων δὲν βλέπομεν λέξεις ἐξάρσεως ἢ ἐκτιμήσεως κἂν ἔργων τέχνης· καὶ ἐνῶ συγγνώματα βλέπομεν Ἱεράρχας πρωτοστατοῦντας εἰς ἀνέγερσιν ναῶν διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν πιστῶν, ὡς καὶ εἰς ἴδρυσιν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων καὶ ἔργων γενικωτέρας κοινωνικῆς σημασίας², σπανιώτατα βλέπομεν αὐτοὺς πρωτοστατοῦντας εἰς ἀνέγερσιν μεγαλοπρεπῶν ναῶν ἢ ἔργων τέχνης· ὅταν δὲ τὸ συμφέρον τοῦ ποιμνίου ἀπῆται, οὐδόλως ἐδίσταζον οἱ μεγάλοι Ἱεράρχαι νὰ προβαίνωσιν εἰς πώλησιν πολυτίμων καὶ τεχνικῶς ἐπέχειρασμένων ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν, διότι, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἀμβρόσιος³, ἡ ζωὴ τῶν λογικῶν δημιουργημάτων τοῦ Θεοῦ εἶναι πολυτιμότερα τῶν χρυσῶν σκευῶν.

Δὲν θέλομεν βεβαίως νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὸν κανόνα, καθ' ὃν οὐδεὶς κανὼν ἀνευ ἐξαιρέσεων καὶ δὲν παραβλέπομεν ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἐν τῷ προκειμένῳ μεμονωμένα ἐξαιρέσεις. Οὕτω λ. χ. ὁ μὴ τόσον ὑπὸ τοῦ γνησίου χριστιανικοῦ πνεύματος διαπνεόμενος ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος κύριον σκοπὸν τοῦ βίου του εἶχε νὰ οἰκοδομῇ ἐκκλησίας μεγαλοπρεπεῖς, διὸ κατακρίνει αὐτὸν ὁ ἐπίσκοπος Ἐλενοπόλεως Παλλάδιος διὰ τὴν «φαραώνιον λιθομανίαν εἰς οἰκοδομήματα, ὧν οὐδαμῶς χρῆζει ἡ Ἐκκλησία»⁴, δι' ἣν καλεῖται καὶ ὑπὸ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου «λιθομανῆς καὶ χρυσολάτρης»⁵.

¹ Ἰσιδώρου ἐπιστολὴ 2,246, ἐν Migne Ἐ. Π. 78,685.

² Οὕτω λ. χ. ὁ Θεοδώρητος Κύρου λέγει· «ὅτι καὶ πολλὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς προσόδου εἰς τὰ δημόσια ἀνηλώσαμεν οἰκοδομήματα, στοᾶς ἐγείροντες καὶ λουτρά καὶ γεφύρας κατασκευάζοντες καὶ τῶν κοινῶν τῶν ἄλλων ἐπιμελούμενοι· οἶδεν ἢ ὑμετέρα μεγαλοφυΐα» (ἐπιστολὴ 79, ἐν Migne Ἐ. Π. 83,1256. Πρβλ. καὶ ἐπιστολὴν 81, αὐτόθι σ. 1261: «Ἐκ τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ τὴν πόλιν μὴ ὑδροουμένην εὐρῶν τὸν ἀγωγὸν κατεσκευάσαι καὶ τὴν ἀνυδρον πόλιν ὑδάτων ἐπέληρσαι»).

³ De officiis ministrorum 2,28 κ. ἄ. (ἐν Migne, P. L. 16,147 κ. ἑ).

⁴ Διάλογος Ἰστορικὸς κεφ. 6, ἐν Migne Ἐ. Π. 47,22.

⁵ Ἐπιστολὴ 1,152, ἐν Migne Ἐ. Π. 78,285.

Είναι επίσης ἀληθές ὅτι ὁ Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας, ἂν καί, ὡς εἴπομεν, ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὴν βασίλισσαν Κωνσταντίαν ρητῶς λέγει ὅτι τοῖς Χριστιανοῖς «ἀπειρήται» ἢ δι' ἔργων τέχνης ἀπεικόνισαι θεῶν προσώπων ἢ γεγονότων, προκειμένου νὰ ἐξυμνήσῃ τὴν δρασίμην τοῦ βασιλικοῦ του φίλου Μ. Κωνσταντίνου ἐξαιρεῖ τὴν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης μέριμναν αὐτοῦ¹. Ἐπίσης ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς Ἀμφιλόχιον τὸν Ἰκονίου διαγράφει τὸ σχέδιον κατασκευῆς μεγάλου εὐκτηρίου οἴκου² ἀλλ' εἶναι γνωστὴ καὶ ἀναντίρρητος ἡ ἐπὶ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ μεμονωμένα ὅμως αὐταὶ ἐξαιρέσεις οὐδόλως κλονίζουσι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας Ἱεράρχαι ἐπὶ τοῦ ὅλου οὐδόλως συνέτειναν εἰς ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης.

Θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ πατέρες δὲν στρέφονται κατὰ τῆς τέχνης ἀλλὰ κατὰ τῆς πολυτελείας, ὅπερ εἶναι τι διάφορον. Ἐκτὸς ὅμως τοῦ ὅτι αἱ δύο αὐταὶ ἔννοιαι εἶναι ἐν πολλοῖς ἀλληλένδετοι, διότι λ. χ. ὁ ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας, ὅστις θαυμάζεται ὡς ἔργον τέχνης, εἶναι ἅμα καὶ ἔργον πολυτελείας, ρητῶς βλέπομεν ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων πατέρων τὸν πόλεμον κατὰ τῶν καλῶν τεχνῶν, ἐφόσον ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ ποικιλτικὴ καὶ ἄλλαι καλαὶ τέχναι θεωροῦνται ὡς τι περιττὸν καὶ ἀνάξιον καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος τῆς τέχνης.

Ἡ ἀγαθὴ τύχη ἀνάπτυξις τῆς τέχνης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲν προῆλθεν ἐξ ἐσωτερικῶν λόγων, ἀλλ' ἐξ ἐπιδράσεως ἰδίως τῶν ἐξ ἔθνῶν Χριστιανῶν, οἵτινες μετέφερον εἰς τὸν νέον θρησκευτικὸν τῶν βίον τοὺς κύκλους τῶν παλαιῶν τῶν παραστάσεων καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς προτέρας τῶν θρησκευτικῆς ζωῆς, ζητοῦντες νὰ συμβιβάσωσι, κατὰ δύναμιν, τοὺς δύο θρησκευτικοὺς κόσμους ἰδίως ὅμως ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆ προῆλθεν ἐκ τῆς πρὸς τὴν τέχνην ἀγάπης τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του, οἵτινες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐθνικῶν ἰδεῶν, ὧν οὐδέποτε ἀπεξενώθησαν ἐντελῶς, θεωροῦντες ἀναπόσπαστον τὴν ἔννοιαν τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν μεγαλοπρεπῆ ἐμφάνισιν αὐτοῦ, ἐδαπάνων ἀφειδῶς πρὸς ἀνέγερσιν μεγαλοπρεπῶν ναῶν καὶ κατασκευὴν ἔργων τέχνης «ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν»³. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου τὰ ὠραῖα ἔργα τέχνης, τὰ ὁποῖα ἀνήγειρεν ἡ φιλότεχνος διάθεσις τῶν αὐτοκρατόρων καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἐνετρύφων οἱ εἰς τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις γαλουχηθέντες Χριστιανοί, ἐπεβλήθησαν εἰς τὴν κοινὴν χριστιανικὴν συνείδησιν καὶ βαθμηδόν, λησμονηθεῖσης τῆς ἀντιθέσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος πρὸς τὴν τέχνην, ἐθεωρήθη ἡ τέχνη ὡς στοιχεῖον ἀναπόσπαστον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ ἔπαυσεν οἰαδίποτε κατ'

¹ Εὐσεβίου Ἐκκλ. Ἱστορία 10,23. Βίος Κωνσταντίνου 3,25-52 κ. α.

² Ἐπιστολὴ 2b, ἐν Migne Ἐ. Π. 46, 1093.

³ Εὐσεβίου, Βίος Κωνσταντίνου Γ', 1, ἐν Migne Ἐ. Π. 20, 1053.

αὐτῆς ἀντίδρασις, εἰς ᾧ συνετέλεσεν ἡ οἰονεὶ ἔμφυτος ἀγάπη τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου πρὸς τὴν τέχνην καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν.

Τὴν ἀρχαίαν πρὸς τὴν τέχνην ἀκτιπᾶθειαν ἀνενέωσαν βραδύτερον οἱ εἰκονομάχοι καὶ αἱ αἵρέσεις τῶν Παυλικιανῶν, τῶν Βογομίλων καὶ ἄλλων.

Κατὰ ταῦτα ἡ διαμόρφωσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης δὲν ἦτο συνέπεια τῆς ἀληθοῦς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς τότε ἐποχῆς¹. Ἐν πρώτοις ἀμφισβητῶ ὅτι ἡ ἐποχὴ τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος εἶναι ἐποχὴ ἀκμῆς τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς² εἶναι ἀπλῶς ἐποχὴ ἀκμῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας καὶ, ὡς γνωστόν, ἀκμὴ φιλολογίας καὶ ἀκμὴ θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς δὲν συμπίπτουσιν ἀναγκαίως. Ἄλλως εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι οὔτε ἡ ὕπαρξις ἀληθοῦς θρησκευτικῆς ζωῆς συνεπάγεται τὴν ἀκμὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, οὔτε ἡ ἀκμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης εἶναι μαρτύριον ὑπάρξεως ἀληθοῦς θρησκευτικῆς ζωῆς³. Εἰς πίστωσιν τῶν λεγομένων μου ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσω ὅτι κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ὅτε οὐδεμία ἀκμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης παρατηρεῖται, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ εὐρίσκετο ἐν μοναδικῇ ἀκμῇ, ἐνῶ ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ τῶν Μεδίκων, ὅτε ἠκμαζεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐποχὴ ἀκμῆς τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ βίου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΙΜΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΣ

¹ Τὴν ἐσφαλμένην καθ' ἡμᾶς ἀποψιν ταύτην ζητεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ ὁ ἐγκριτος συνάδελφος κ. Γ. Σωτηρίου ἐν μελέτῃ του ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἡ τέχνη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν. Σχέσις τέχνης καὶ θρησκείας. Ἀθῆναι 1929.

² Πρὸβλ. μελέτην μου: Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ἡ ἐποχὴ των, Ἀθῆναι 1926.

³ Τοῦτο ζητεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἐν τῇ ὡς ἄνω μελέτῃ του. Πρὸβλ. ἰδίως σ. 19.